

18. Столін В.В. Самосвідомість особистості. – М: МДУ, 1983. – С. 12-25.
19. Шадріков В.Д. Проблеми системогенеза професійної діяльності. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
20. Ясюкова Л.А. Взаємозв'язок індивідуально-психологічних характеристик у структурі професійних здатностей // Питання психології. – 1990. – № 5. – С.49-53.

The article considers different psychoeducational approaches taking into account biological bases of a subject for successful formation of a professional psychologist in a certain environment.

Key words: will, personality, subject, activity, “professionally important qualities”, categories, image, self-consciousness.

Отримано: 25.12.2009

УДК 316.454.5

О.М. Опалюк, О.І. Лісовий

Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування

У статті описуються соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування.

Ключові слова: етнопсихологічний розвиток, національна самосвідомість, міжособистісна взаємодія, культура спілкування, культура мовлення, традиції в українській культурі, соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування.

В статье описываются социокультурные и этнопсихологические особенности общения.

Ключевые слова: этнопсихологическое развитие, национальное самосознание, межличностное взаимодействие, культура общения, культура речи, традиция в украинской культуре, социокультурная и этнопсихологическая особенность общения.

Людина в конкретному соціокультурному середовищі, в якому вона розвивається, формується і стає індивідуальністю, очевидний факт єдності особистості й соціуму. Ще одним незаперечним фактом є те, що в цьому взаємозв'язку йдеться не про абстрактного

індивіда, а про конкретну людину з певною системою національно-психологічних особливостей. Отже, етнопсихологічний (від гр. етнос – народ) контекст спілкування потребує врахування національно-психологічних (від лат. natio – народ) особливостей прояву поведінки людей у сфері міжособистісної взаємодії. Що стосується поняття “національно-психологічні особливості”, то воно в етнопсихологічній літературі тлумачиться як реально наявні в суспільній свідомості соціально-психологічні явища, як специфічні форми функціонування загальнолюдських властивостей психіки. Близькими до даної дефініції є такі поняття, як “національний характер”, “психологічний склад нації”, “менталітет”, вивчення та аналіз яких свідчить про те, що вони спираються на низку спільних констант і особливостей, а саме: сукупність розумових установок, звичок мислення; певний спільний розумовий інструментарій, психологічне оснащення; соціально-психологічний стан суб’єкта, групи, нації; якість розуму, що характеризує окремого індивіда або групу; спосіб мислення, властивий індивідові або групі; особливості соціокультурного і етнопсихологічного розвитку; національна самосвідомість.

Система національно-психологічних особливостей індивіда базується на кількох сферах: мотиваційній (своєрідність мотивів, спонукальних сил діяльності представників тієї чи іншої національної спільноти); інтелектуально-пізнавальної (своєрідність сприймання й мислення носіїв національної психіки, що виражається в наявності специфічних пізнавальних та інтелектуальних якостей, які дають змогу особливо сприймати навколишню дійсність, оцінювати її, будувати плани діяльності, моделі способів досягнення її результатів); емоційно-вольовій (своєрідність емоційних та вольових якостей, від яких в багатьох випадках залежить результативність діяльності); комунікативно-поведінкової (ця сфера охоплює інформаційну і міжособистісну взаємодію, стосунки і спілкування, показує різницю подібних проявів у представників різних національних культур) [2].

Досліджувати ці особливості в міжособистісній взаємодії – означає виявляти суттєві характеристики конкретної культури спілкування, вбачаючи насамперед її національну своєрідність. Проте потрібно при цьому зважати на те, що специфіка національної психології того чи іншого народу виражається не в яких-небудь неповторних психологічних рисах і особливостях спілкування, а швидше – в їх неповторному поєднанні, прояві в певних звичаях, історичних традиціях, поведінці, вчинках тощо. Надзвичайно важливо об’єктивно оцінювати соціокультурні та

етнопсихологічні особливості спілкування: їх переоцінка так само, як і недооцінка, лише перешкоджає успішному налагодженню контактів. Необхідно також урахувувати і той факт, що властивості національної культури спілкування і властивості індивідів, із яких складається етнос, не тотожні, а це спричинює певні розбіжності між культурологічними й психологічними дослідженнями. Відомо, що абстрактні, необґрунтовані висновки з обох боків можуть образити національні почуття того чи іншого народу.

Перш за все ідеться про сферу групового менталітету, про важливу роль групи в реалізації потреб індивіда, про цінність належності людини до конкретної групи. З огляду на перелічені проблеми великий інтерес являє собою комплекс завдань, пов'язаних з впливом традиційних етнокультурних норм спілкування на ділову взаємодію людей. Дослідники застерігають від можливої в цьому разі психологічної схильності сприймати всі життєві події з позицій своєї етнічної групи, що розглядається як еталон (явище етноцентризму). З одного боку, сам факт усвідомлення національно-психологічних особливостей своєї групи не містить у собі упередженості проти інших етнічних груп, але, якщо від констатації цих відмінностей перейти до оцінки іншої групи, можливі викривлення в оцінці останньої. Хоч відповідно до "гіпотези контакту" безпосередня ділова взаємодія і спілкування між представниками різних етнічних груп знижує етноцентризм й оціночну стереотипність, а часом руйнує міжетнічні стереотипи, далеко не всі ділові контакти сприяють поліпшенню стосунків. Саме тому ефекту взаємного непорозуміння можна позбутися тільки за умови дотримання певних вимог у взаємодії: визнання рівноправності сторін, обстановки відкритості й довіри у спілкуванні, поваги до традиційних норм, способу життя тощо. Всі наведені вище міркування можна вважати підґрунтям характеристики соціокультурного та етнопсихологічного контексту спілкування [3].

Спілкування невід'ємне від соціокультурної ситуації, яка по-різному впливає на його структуру, функції, способи прояву. Щодо змісту поняття "культура" (від лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток), то воно є багатограним і розглядається в широкому й вузькому розумінні. Широкий план культури охоплює все, властиве людині, набуте вихованням, все те, що її формуює і за допомогою чого вона стає соціально активною, цілісною особистістю. Водночас до культури належать і суспільно санкціоновані способи діяльності й поведінки індивідів. Тобто культура – це протилежність природі, сукупність результатів людської діяльності; це процес і результат виокремлення людини

з природи, створення нової реальності і способу свого існування. Культура втілює стиль мислення людини, вона охоплює всі аспекти суспільного життя, характеризує широту і глибину знань особистості, її вихованість, вміння висловити свою думку, вислухати іншу людину і зробити правильні висновки. Саме таке розуміння культури передбачає, що її змістом стає історична зміна природних і соціальних умов життя, розвиток соціальних сил і здібностей, тобто становлення й розкриття як сутності самої людини, так і всього багатства й розмаїття створеної нею дійсності. Вузьке значення культури пов'язують із способом людської діяльності і спілкування, із організацією цих процесів, виявленням того ґрунту, який дає змогу сприяти ефективній життєдіяльності суспільства та особи загалом.

Складовою культури людини й того соціального середовища, в якому відбувається її взаємодія із собі подібними, є культура спілкування. В ній відбиваються ціннісні орієнтації, позиції, соціальні ролі, які виконує індивід у суспільстві. Культура спілкування визначає способи взаємодії людей у конкретних ситуаціях, виходячи з норм, традицій, національної своєрідності суспільства. Кожна епоха позначена певною своєрідністю культури спілкування, яка, з одного боку, відповідає загальнолюдським цінностям, а з іншого – етнопсихологічній специфіці конкретного соціуму. Варто виокремити два рівні контекстів культури. Щодо культури високого контексту, то вона характеризується тим, що в ній інформація подається в неявній формі: вона зрозуміла тільки тим, хто має досвід перебування в даному культурному середовищі. Сутність культури низького контексту полягає в тому, що в ній між індивідами постійно підтримується певна психологічна дистанція, саме тому інформація, яка доходить до суб'єктів, повинна мати відкритий характер [4].

Культура спілкування залежить не лише від особистості, її комунікативних можливостей, але й від набутих людиною знань, умінь та навичок встановлювати контакти. Важливе значення мають також комунікативні установки особистості на спілкування з іншою людиною, котра розглядається як найвища цінність суспільства. Культура спілкування пов'язана із культурою мовлення, тобто здатністю індивіда використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби, етичні норми. Відповідно до сучасних уявлень культура спілкування може визначатися такими показниками й характеристиками:

- ступінь довершеності в оволодінні комунікативною системою знань;

- сукупність умов, що забезпечують високу комунікативну компетентність, а також рівень комунікативної підготовки людини;
- мова та інші допоміжні засоби комунікації (жестикуляція, мистецтво, а на найвищому щаблі розвитку культури – письмо), ступінь відповідності мови літературним нормам;
- комунікативна установка на спілкування з іншою людиною як найвищою цінністю;
- сукупність моральних вимог, які стають для людини складовою її звичок і навичок, що виявляються в її повсякденній манері спілкування;
- уміння застосовувати етичні норми спілкування, комунікативні знання відповідно до етнопсихологічних особливостей індивіда, норм моралі конкретного суспільства та з урахуванням загальнолюдських цінностей;
- система суспільно визнаних категорій, настанов, забобонів, звичаїв, традицій, які регламентують міжособистісні стосунки [6].

Перелічені характеристики будуть повнішими, якщо до них додати звичаї та приписи, що стосуються таких аспектів суспільного життя, як структура родини, статевая моральність, поділ праці, відношення власності, структура політичної влади, товариська етика, магічна практика, віра, релігійні символи, уявлення про світ, природу й місце людини в ній. Знання виокремлених особливостей і характеристик культури спілкування, а також її елементів (символів, ритуалів і цінностей) можна використати в практиці як неформального, так і ділового спілкування.

Загалом культуру спілкування можна визначити як сукупність теоретичних знань та практичних вмінь і навичок взаємодії, етико-психологічних положень, принципів і норм, що мають загальний характер у конкретному суспільстві. Це система комунікативних знань, що обслуговує практику спілкування як соціокультурний та етнопсихологічний феномен, сукупність науки й мистецтва спілкуватися, різного роду рекомендацій, узагальнень щодо побудови комунікативного процесу, які мають науково-практичну цінність і органічно, системно взаємопов'язані. Недаремно культуру спілкування вважають одним з вирішальних чинників успіху в налагодженні соціальних контактів. Вона нічого не має спільного з безкультур'ям (нечесність у передаванні певної інформації, грубість у спілкуванні, байдужість до співрозмовника та його проблеми, тиск на партнера зі взаємодії тощо). Висока культура спілкування – це гармонія професійних знань, комуні-

кативних та морально-психологічних можливостей, що, безумовно, залежать від інтелектуально-культурних здібностей особистості, яка перебуває у стані взаємодії. Вона являє собою систему знань про способи передавання інформації, особливості сприйняття один одного у процесі взаємодії, будується на підставі загальнометодичних принципів спілкування й можливостей конкретних учасників комунікації.

Кожна група чи конкретна людина має свою специфічну культуру спілкування, що складається упродовж усього їх розвитку та враховує суспільно-історичний, соціокультурний, соціально-психологічний, політико-економічний, правовий, міжнародний, екологічний впливи. Щодо культури спілкування в групі, то вона не обмежується особливим морально-психологічним кліматом чи цінностями, які закладено в основу взаємодії, вона формується упродовж певного проміжку часу й не піддається простому маніпулюванню. Приміром, складовими культури ділового спілкування в організації можуть бути: етико-психологічна система норм і цінностей спілкування; засоби, що містять технології спілкування та стиль взаємодії; способи внутрішньої згуртованості тощо. Вплив культури спілкування в організації на становлення зайнятих у ній працівників виявляється в засвоєнні ними комунікативних особливостей взаємодії, етико-психологічних норм спілкування, цінностей і способів поведінки, видів і форм спілкування, засобів впливу на партнерів та ін. Культура спілкування в організації впливає на поведінку і сферу взаємодії як керівника, так і всіх інших працівників, зокрема на: вибір форми та стилю спілкування; використання тактичних засобів взаємодії з погляду морально-психологічних та естетичних цінностей; особисту манеру спілкування, міру такту, культуру мовлення й мовний етикет; сферу й рівень спілкування за відповідними моральними нормами. На рівень культури спілкування в групі (організації) впливають такі чинники:

- рівень загальнокультурного розвитку країни, її матеріальний, духовний стан у конкретний період становлення, що визначає комунікативну культуру конкретної групи та її суб'єктів;
- рівень розвитку конкретної особистості, стан її комунікативного потенціалу, зв'язки із соціумом;
- комунікативний рівень розвитку групи, стан її соціально-психологічного простору;
- система зовнішніх зв'язків, наявність зовнішніх партнерів зі взаємодії, зовнішніх каналів доступу сторонньої культури

спілкування, ступінь інтенсивності таких зв'язків, їх об'єктивний чи суб'єктивний характер;

- комунікативно-правовий та організаційно-культурний порядок у групі, в установі чи навчальному закладі;
- загальні, національні, галузеві, конкретно групові схеми взаємодії учасників спілкування, які забезпечують запрограмований рівень культури спілкування членів групи [5].

Враховуючи важливість культури спілкування в життєдіяльності індивіда чи групи людей, детальніше розглянемо ті основні елементи культури, які безпосередньо стосуються процесу спілкування. Щодо символів, то під ними розуміють слова, речі та жести, які мають суто конвенційне значення. До символів на рівні національної культури належать весь мовний спектр, специфічна група понять з історії етносу та його традиційної емблематики, а на рівні асоціативного контексту – абрєвіатури, жаргон, усталені вирази, манера одягатись і ознаки належності до певного визначеного суспільного кола, що дає змогу вирізнити одне одного членам тієї чи іншої соціальної групи. Як бачимо, мова є однією з основних ознак етносу, першоосною будь-якої культури. У культурі спілкування мова є засобом комунікації, ділового взаємозв'язку учасників комунікативного процесу. Водночас проголошене співрозмовником слово стає відображенням психічного стану індивіда, його культури в спілкуванні. На сьогодні культура спілкування й мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей. Культура мовлення – це надійна опора учасників спілкування у вираженні думки, виробленні етичних норм ділової взаємодії. Інший елемент культури – ритуали (від лат. *ritualis* – обрядовий) – характеризується як сукупність обрядів, церемоній, звичаїв, що застосовуються у спілкуванні як колективні дії, які не мають технічного значення, хоча в тій чи іншій культурі спілкування відповідають певним соціальним потребам. У спілкуванні ритуали передусім використовують у проведенні зборів, діловому листуванні, обговоренні планів, підведенні підсумків тощо. Ритуали у спілкуванні здійснюються відповідно до традицій (від лат. *traditio* – передача; форма передавання соціального досвіду, ідей, звичаїв, норм від покоління до покоління), які є елементом загальної соціальної та культурної спадщини народу, що передається від покоління до покоління і зберігається в суспільствах упродовж тривалого часу. У спілкуванні традиції виступають у формі звичаїв, що відтворюють норми взаємодії й забезпечують стійкість комунікативної культури. В тій чи іншій культурі етносу традиції відіграють більшу чи меншу роль.

Зокрема, англійці мають тверду звичку вирішувати будь-які справи, у тому числі й ті, що пов'язані із встановленням взаємозв'язків і контактів, відповідно до традицій.

Як елемент культури, цінності є своєрідним соціальним механізмом, що відтворює, зберігає, захищає, розвиває й передає все те корисне, що накопичилось у суспільстві, охоплюють не завжди чітко усвідомлені, але стійкі уявлення про добро і зло, красиве і спотворене, істинне чи облудне, справедливе чи несправедливе. У спілкуванні цінність розуміють як здатність індивіда вдовольняти людську потребу в соціальних контактах, як усвідомлення свого місця в системі соціальних і міжособистісних зв'язків. Якщо визначається значущість суб'єктів спілкування один для одного в якісних і кількісних показниках, якщо добір і використання потрібних комунікативних властивостей характеризується інтересами й потребами людей, то цінність є об'єктивною. Серед суб'єктивних цінностей виокремлюють оцінки, установки, норми, закріплені в людській свідомості як способи й критерії, на основі яких оцінюється дійсність та організується спілкування. В культурі спілкування закладена сукупність історично вироблених цінностей, вартостей духовно-етичного світу людей, що дає змогу оцінити потреби людини, у тому числі й потребу в спілкуванні, способи їх вдоволення, збагнути спілкування як підтвердження "Я" іншими, осягнути світ соціальних і міжособистісних зв'язків, в якому живе індивід. Складовою культурного освоєння людиною реальних взаємозв'язків є соціальні цінності, які характеризують значущість для суспільства чи індивіда певних особливостей взаємодії.

Цінності як об'єкти матеріальної та духовної культури або як зразки людських вчинків, що уособлюють конкретне втілення суспільних ціннісних ідеалів (етичних, культурних, естетичних, політичних, комунікативних, правових тощо). Приміром, цінності китайської культури спілкування уособлюють конкретне предметне втілення етнопсихологічних, соціокультурних особливостей і суспільних ціннісних ідеалів країни:

- повага у спілкуванні до віку та більш високої позиції в ієрархії статусів;
- орієнтація на групові, а не індивідуальні цінності у спілкуванні;
- консерватизм і прагматизм у спілкуванні;
- вплив на особливості встановлення контактів групових еталонних моделей спілкування;
- значущість довготривалого збереження стосунків і взаємозв'язків;

- стриманість у розмові з маловідомими людьми та ввічливість під час бесіди [7].

Соціальні цінності, які, переломлюючись крізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру індивіда у формі особистісних цінностей і стають одним із джерел мотивації спілкування. Ціннісні орієнтації формуються в процесі засвоєння й набуття комунікативного досвіду, вони можуть проявитися в конкретних цілях спілкування, переконаннях, інтересах та інших проявах дій і поведінки особистості. Формальні та неформальні стосунки людей у соціальних групах створюють групові ціннісні орієнтації. Тобто стосунки між членами групи вибудовуються на збігові ціннісних орієнтацій, який забезпечує їхню згуртованість, ціннісно-орієнтаційну єдність.

В Україні основою формування культурних цінностей спілкування були різні джерела й різні чинники. Мовленнєві ціннісні вартості формувалися під впливом народних традицій. У фольклорі (в коломийках, приказках, прислів'ях, історичних піснях, баладах, легендах), в образах народного світогляду, міфологічних уявленнях містяться дані про поведінку людей, їхні настрої та взаємини. Цікаву інформацію про культуру спілкування можна почерпнути з пам'яток історії та літератури. Зокрема, важливий вплив на культуру спілкування мала давня книжна творчість. У літописах є не лише достовірні історичні оповіді, викладені в хронологічній послідовності, а й дидактичні поради, повчання, які відтворюють особливості спілкування в тогочасному суспільстві. Особливість давнього спілкування полягала в тому, що воно було вербально-символічним, оскільки мало на меті привернути увагу співрозмовника “мудрим словом”. Показовим у ньому плані є Галицько-Волинський літопис, мова якого символічна, в ньому використано багато прислів'їв, приказок. Крім вербально-символічного спілкування, тут, наприклад, в оповіді про евшан-зілля, застосовується предметно-вербальне спілкування: що співець піснями, словами не тільки нагадує про рідну землю, він ще й дає співрозмовникові понюхати зілля з рідної землі. Як бачимо, в цьому разі важливу роль відіграло не словесне спілкування, що не могло досягти мети, а спілкування за допомогою знаків, яке виявилось кращим за слова. У збірці польських пам'яток V—IX століть “Скрижсьє буття українського народу” можна почерпнути знання про те, як люди жили за тих часів, що робили, як захищали свою землю, спілкувалися один з одним. Спілкування було для них вагомим частиною життя: через слово вони приходили до згоди.

Традиції в українській культурі спілкування склалися завдяки наслідуванню предків (батьків) і авторитетних сучасників. Одним із таких авторитетів у той час був Володимир Мономах. Після себе він залишив “Повчання” своїм дітям, а також нащадкам. Цей твір нагадує заповіт, адресований прийдешнім поколінням. Володимир Мономах насамперед запитує про те, що являє собою людина, для чого вона живе. Основні поради київського князя: не лінуватися, вчитися, шанувати старість, спілкуватися з іншими з повагою, не ображати людину ні словом, ні вчинком. Важливу роль у житті кожного має відігравати спілкування з Богом, якого слід прославляти щодня. Найбільше треба остерігатися брехні, ніколи не можна байдуже ставитися до людини. Так, у “Повчанні” читаємо: мати душу чисту й непорочну, тіло худе, бесіду лагідну й дотримуватися слова Господнього, при старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними собі й молодшими в любові перебувати, без лукавого умислу бесідуючи, більше вдумуватися, не шаленіти словом, не засуджувати мовою, небагато сміятися, жодної людини не пропускати, не привітавши її і не обдарувавши її добрим словом. В основу культури спілкування в цій пам’ятці покладено пізнавальний аспект.

Великий вплив на розвиток культури спілкування мала Києво-Могилянська академія. Відомий учений, оратор, громадський діяч Феофан Прокопович, який читав курс лекцій в академії, доводив, що за допомогою слова можна переконувати людей та впливати на них. Риторичу він розглядав як засіб культурної просвіти, одержання нових знань, збудження почуттів тощо. Ф. Прокопович залишив нащадкам учення про три стилі спілкування: високий стиль має хвилювати людей, саме тому необхідно використовувати сильні емоції, величні способи викладу; барвистий стиль має дарувати насолоду, для цього вживають красиві способи викладу думки; низький стиль слугує для повчання. Всі почуття, на думку філософа, обертаються навколо двох осей: бажати добра й не бажати зла. Отже, щоб викликати почуття у слухачів, слід керуватися двома правилами: показати предмет, важливий для слухачів; перш ніж викликати почуття в інших, розбудити це почуття в собі. Вченому належить думка про основні риси особистості викладача: розсудливість, справедливість, поміркованість і хоробрість. Водночас він різко засуджував таку рису, як лицемірство.

Отже, щодо соціокультурних та етнопсихологічних особливостей спілкування, слід зазначити, що проблему спілкування необхідно вивчати, аналізувати, розв’язувати й вирішувати інтегровано і водночас диференційовано як на макрорівні щодо

окремих країн (регіонів), так і на мікрорівні стосовно окремої ситуації міжособистісної взаємодії чи конкретної групи з урахуванням сформованої культури й відповідних загальнолюдських цінностей. Іншими словами, з одного боку, культура спілкування не має меж і кордонів, тобто все найкраще, що дає світова теорія і практика з проблем спілкування, має бути надбанням кожного, а з іншого – традиційно-побутові, етнопсихологічні характеристики спілкування, особливості поведінки, такі, як ритуали привітань і прощань, поводження з представниками протилежної статі, рідними, гостями, старшими, засоби та атрибути спілкування (жести, міміка, деталі одягу), табу, стереотипи спілкування тощо, відіграють важливе значення у встановленні контактів між людьми. Отже, феноменологія спілкування фіксує як стандарти взаємодії й комунікації, так і соціокультурні та етнопсихологічні їхні особливості.

Список використаних джерел

1. Абрамович С. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995. – С.82-85.
2. Безменова Н.А. Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стил. – М., 1991.
3. Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. – К., 1988. – С.20-28.
4. Львов М.Р. Риторика. – М., 1995. – С.101-161.
5. Михальская А.К. Педагогическая риторика: история и теория. – М., 1998. – С.154-232.
6. Перельман Х., Ольбрехт-Тштека Л. Новая риторика: Трактат об аргументации // Язык и моделирование социальных взаимодействий. – М., 1987.
7. Рождественский Ю.В. Актуальные проблемы социалистической советской риторики // Риторика и стиль / Под ред. Ю.В. Рождественского. – М., 1984.
8. Сычев О.А. Обучение риторике в эпоху компьютеров: введение в опыт США. – М., 1991.
9. Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. – СПб., 1997. – С.53-67.

In this article described socio-cultural and ethnopyschological features of intercourse.

Key words: ethnopyschological development, national consciousness, interpersonality co-operation, culture of intercourse, culture of speech, traditions in the Ukrainian culture, socio-cultural and ethnopyschological features of intercourse.

Отримано: 04.12.2009